

TRABZON'DA ÖNEMLİ BİR KÜLT MERKEZİ: BOZTEPE NÂM-I DİĞER MİTHRA/MİTHRİON DAĞI

Osman EMİR*

*Kalemi elimize alıp çizdiğimiz deniz Karadeniz ise ardındaki dağ da kuşku yok ki Boztepe'dir. Aslında cesamet açısından "bir dağ" demek abartılı olsa da her Trabzonlunun gözünde onun Himalayalar kadar görkemli bir yer olduğu şüphe götürmez.***

ÖZ

Trabzon, kadim devirlerden itibaren birçok devlete ve halka ev sahipliği yapmış önemli bir liman kentidir. Bu özelliğinden dolayı kentin her bir köşesi farklı bir kültürü içinde barındırmaktadır. Kent içinde bu tarihi ve kültürel izlerin en iyi izlenebildiği alanların başında Boztepe gelmektedir. Çünkü bu tepe, bulunduğu coğrafi ve stratejik konumunun yanı sıra özellikle ilk ve orta çağ dönemlerinde önemli bir kült alanı olarak da ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada arkeolojik, numizmatik ve edebi kaynaklar ışığında Boztepe'deki kültler, kült alanları ve bunların tarihsel süreç içinde geçirdiği değişim ve dönüşüm incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Boztepe, Mithra, Kült.

A SIGNIFICANT CULT CENTER IN TRABZON: BOZTEPE AKA THE MOUNTAIN OF MİTHRA/MİTHRİON

ABSTRACT

Trabzon is a significant port city which has hosted numerous states and communities since the ancient times. Therefore, every corner of the city reflects different cultural aspects. Boztepe is one of the primary places where one can observe these historical and cultural traces. In addition to its geographic and strategic location, this hill stands out as an important cultic area especially in ancient and medieval ages. To this end, the current study aims at investigating cults and cultic areas in Boztepe and their transformation in their historical process in the light of archaeological, numismatic and literary sources.

Keywords: Trabzon, Boztepe, Mithra, Cult

* Yrd. Doç. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON.
osmanemir1461@gmail.com.

** Tayfun Pirselimoğlu, *Mithra ve Bildircinlar: Boztepe*, Trabzon 2011, s. 15.

Giriş

Türkiye'nin Karadeniz kıyıları, denizin hemen ardında yükselen sıradağları ve bu dağları süsleyen zengin bitki örtüsüyle bir doğa manzarası sunar. Bu özelliğiyle geçmişten günümüze bölgeyi ziyaret eden insanları kendisine hayran bırakan Karadeniz kıyıları, adını aldığı hırçın denizi ile birlikte Anadolu'nun önemli parçalarından birini oluşturur. Bulunduğu konum ve coğrafi yapısıyla Türkiye'nin en çok yağış alan bölgesi olarak da bilinen Karadeniz kıyıları, onu açık denizden ya da yukarıdan seyretme fırsatı bulan insanlar için denizin dağlarla buluştuğu; bulutların ise tepeleri gizlediği bir görünüm arz eder. Karadeniz'de kıyıya yakın yükseltilerin yer aldığı birçok tepede ortaya çıkan bu puslu görünümünden dolayı insanlar böylesi manzarayla karşılaştıkları yerlere “Boztepe (Gri tepe)” adını vermiş olmalıdırlar. Nitekim Karadeniz'e kıyısı olan birçok şehirde (Sinop, Samsun, Ordu ve Trabzon gibi) “Boztepe” olarak adlandırılan bir tepe bulunmaktadır. Bu çalışmanın merkezinde, söz konusu tepelerin bir örneğini oluşturan Trabzon'daki Boztepe, nâmi diğer Mithra/Mithrion Tepesi yer almaktadır.

Antik Hellen kaynaklarında “Trapezous” (Τραπεζοῦς) olarak adlandırılan Trabzon kenti, M.Ö. VII. yüzyıla kadar Kafkaslardan Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yerleşen İskit ve Kimmerlerin öncül grupları Kolkhların¹ yaşadığı bir coğrafya iken,² M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Ege kıyılarının büyük bir bölümünü iskân etmiş olan Miletos'luların ticari amaçlı koloni kurduğu kozmopolit bir kente dönüştü.³ Trapezous kolonisi, kentin otokton kavmi Kolkhların topraklarında kurulmuş olmasına ve bu coğrafyanın iç kesimlerinde ikamet eden kavimlerle düşmanca ilişkiler içinde bulunmasına rağmen bölgenin iç dinamiklerini harekete geçirerek Trabzon'u kısa sürede Karadeniz'in en önemli liman kentlerinden biri haline getirmişti.⁴ Trabzon, M.Ö.

¹ Trapezous'un yerli halklarından 'Kolkh'ların antikçağda ikamet ettikleri coğrafya hakkında daha fazla bilgi için bkz. L. Ballesteros Pastor - A. Álvares-Ossorio, “Las Fronteras de la Cólquide: Espacio mítico y realidad geográfica en el sur del Ponto Euxino”, *Orbis Terrarum*7, 2003, s. 3 vd.

² Ksenophon, *Anabasis/Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, İstanbul 1998, s. 143.

³ G. Tsetskhladze, “Greek Penetration of the Black Sea”, *The Archaeology of Greek Colonisation, Essays Dedicated to Sir John Boardman*, (eds. G. R. Tsetskhladze - F. De Angelis), Oxford 1994, s. 111 vd.; I. V. Bondyrev, “Colonization of the Black Sea by the Ancient Greeks and its Ecological Consequences”, *Ērān ud Anērān. Studies Presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday*, (Eds. M. Comparesi - P. Raffetta - G. Scarcia), Buenos Aires, 2006, s. 123.

⁴ Trapezous kentinin sınırları o dönemlerde batıda deniz kıyısındaki Philokaleia (Görel) kasabasından başlayarak doğuya doğru sırasıyla Koralla (Görel burnu), Kordyle (Akçakale), Kerasos Minor (Kereson/Kirazlık Dere), Hermenossa (Akçaabat), Hyssos, Susurmene'den doğuda Rhizaion'a (Rize) kadar uzanmaktaydı. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2005, s. 28; ayrıca bkz. Arrianus, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati/Arriani periplus Ponti Euxini*, (Hellence aslından çeviren ve yorumlayan Murat Arslan), İstanbul 2005, s. 33.

VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar bölgede bağımsız bir liman kenti olarak hareket etmiş olsa da, bu tarihten sonra Anadolu'nun diğer bölgeleriyle birlikte Akhaemenid İmparatorluğu'na (M.Ö. 550–M.Ö. 330) tabi ve ona vergi veren bir coğrafya haline almıştı.⁵ M.Ö. VI. yüzyılın sonlarına doğru Mezopotamya'da büyük bir güç olan Akhaemenid İmparatorluğu, II. Kyros'un (M.Ö. 550-530) hükümdarlığı sırasında M.Ö. 546'da Lidya Krallığı'nı yıkarak Anadolu'da yaklaşık 200 yıl sürecek Pers hâkimiyetini başlatmıştı. Herodotos'a göre bu süreçte Trabzon ve çevresi, Akhaemenid İmparatorluğu'nun 19. Satraplığı'nı oluşturmakta ve bu satraplığa bağlı halklar da hanedana her yıl 300 *talanta* vergi vermekteydi.⁶ Ancak Makedonya Kralı III. Aleksandros'un (Büyük İskender) M.Ö. 334-331 yılları arasında Akhaemenid İmparatorluğu'na karşı Anadolu'da kazandığı zaferler neticesinde Akhaemenid Hanedanlığı yıkıldı. Böylelikle Anadolu'da ortaya çıkan otorite boşluğunda Trabzon yeniden bağımsız bir kent haline geldi.⁷ M.Ö. IV. yüzyılın sonuna doğru özellikle Karadeniz'in orta ve doğu kısımlarında bu otorite boşluğunu fırsat bilen eski bir Pers satrabı, Trabzon kentinin de içinde bulunduğu Karadeniz'de yaklaşık 250 yıl yaşayacak Pontos/Mithradates Krallığı'nı kurdu.⁸ Asil Pers soyundan geldiği kabul edilen⁹ bu hanedanın ilk hükümdarı olan I. Mithradates Ktistes'den (Μιθριδάτης Κτίστης=M.Ö. 302/1-266) itibaren tam yedi hanedan üyesi tarafından yönetilen bu krallık, M.Ö. 63'te Roma Cumhuriyeti tarafından yıkıldı.¹⁰ Böylelikle Roma'nın sınırlarına dâhil olan Trabzon ve çevresi, 1402 yılında Roma hanedan soyundan gelen Komnenosların idaresinde Trabzon'da kurulan Trabzon İmparatorluğu'nun merkezi oldu.¹¹ Nihayet 1461'de Fatih

⁵ J. M. Cook, *The Persian Empire*, New York 1983, s. 79.

⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, İstanbul 2004, s. 181; ayrıca bkz. D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*, Berlin 1997, s. 176 vd.

⁷ F. Arrianus, *İskender'in Seferi/Aleksanrou Anabasis*, (Eski Yunanca aslından çeviren F. Akderin), İstanbul 2005, s. 105; Maxwell O'Brien, *Alexander the Great: The Invisible Enemy: A Biography*, New York 1994, s. 90-93; Ian Worthington (Ed.), *Alexander the Great: A Reader*, London and New York 2005, s. 114-115.

⁸ B. C. McGing, "The Kings of Pontus: Some Problems on Identity and Date", *Rheinisches Museum für Philologie*, 129, (1986), s. 248-259; M. Arslan, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates Eupator*, İstanbul 2007, s. 49 vd.

⁹ Polybios'a göre Pontos Krallığı'nın hanedan üyeleri, soylarını Akhaemenid İmparatorluğu'nun asil yedi ailesinden birine dayandırmakta ve hâkim oldukları toprakların kendilerine I. Dareius (MÖ 549-485) tarafından başışlandığını iddia etmektedirler. Polybios, *The Histories*, (translated by Robin Waterfield with an Introduction and Notes by B. C. McGing), Oxford and New York 2001, s. 322; ayrıca bkz. B. C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden 1986, s. 13.

¹⁰ Titus Livius, *Rome's Mediterranean Empire: Books Forty-One to Forty-Five and the Periochae*, (Translated with an Introduction and Notes by J. D. Chaplin), Oxford and New York 2007, s. 292; Osman Emir, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos (MÖ IV. yy - MS III. yy.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2014, s. 107 vd.

¹¹ S. P. Karpov, *Trabzon Rum İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Enver Uzun, İstanbul 2016; 133 vd.; ayrıca bkz. M. Koromila, *The Greek and the Black Sea: From the Age to the early Twentieth*

Sultan Mehmed tarafından feth edilerek Osmanlı Devleti'ne katıldı.¹²

Boztepe'nin tarihsel süreç içerisinde hikâyesi incelendiğinde, aslında bu tepenin Trabzon'un kendisi olduğu anlaşılır. Zira Boztepe, Trabzon kenti içinde eski çağdan günümüze yaşanan tarihi ve kültürel gelişimin izlerini arkeolojik ve yazılı belgeler ışığında bize en iyi sunan alanların başında gelmektedir. Trabzon ekonomisinin bel kemiğini oluşturan ve limanın hemen arkasında yükseliveren bu tepe, bulunduğu merkezi konumdan dolayı da şehrin en stratejik noktasıdır. Bu özelliği ile Boztepe, kentin kültürel tarihine ışık tutacak birçok değeri de üzerinde barındırır. Her şeyden önce bu tepe, Trabzon'dan Anadolu'ya, oradan İran'a kadar uzanan tarihi İpek Yolu güzergâhında yer alır. Ayrıca Gümüşhane-Bayburt istikametinden gelip Trabzon'a ulaşan antik yol güzergâhları da yine Boztepe üzerinden kente ulaşmaktadır.¹³ Öyle ki, yakın döneme kadar Boztepe'nin güney yamaçlarında antik döneme ait taş döşeli yollar izlenebilmekteydi. Ancak bölgedeki yol genişletme çalışmaları ve yeni iskân alanlarının açılması ile bu kültürel mirasın izleri de yok oldu.¹⁴

1-Pagan Dinlerden Hıristiyanlığa Trabzon Boztepe

Tarihsel süreçte Trabzon kentinin simgesi haline gelen Boztepe hakkında bilinen en eski bilgi, buranın Mithra¹⁵ kültüne ait bir tapınım alanı olduğu ve bu kültten dolayı da antik dönemlerden itibaren buraya Mithra ya da Mithrion Tepesi (Μιθρίος Βουβός) adı verildiğidir.¹⁶ Mithra, M.Ö. 1500'lerde yazıldığı kabul edilen Hindular'ın kutsal metinleri Vedalar'ın en eski bölümünü oluşturan Rigveda'da düzenin koruyucusu Varuna ile birlikte anılan bir

Century, Athens 2002, s. 264 vd.; F. İ. Uspenski, *Trabzon Tarihi: Kuruluşundan Fethine Kadar*, Trabzon 2003, s. 37 vd.; İ. Tellioglu, *Trabzon Rum Devleti (Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti)*, Trabzon 2009, s. 23 vd.

¹² J. P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, Çev. A. C. Eren; Yay. Haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu, Notlar: İbrahim Tellioglu, Ankara 2011, s. 245 vd.; Kenan İnan, 'Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından' *Onyedinci Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon 2013, s. 18 vd.

¹³ M. Özait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, Trabzon 2000, s. 35 vd.; S. Çiğdem, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerinde Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:10 (2), s. 133-134.

¹⁴ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Murat Arslan-Kemal Demirtaş, "2008 yılı Trabzon İli ve On yedi İlçesi Yüzey Araştırması Raporu", 2008, s. 1-18. (Yayımlanmamış rapor)

¹⁵ Sanskrit dilinde *Mitra*, Avesta ve Pehlevi dillerinde *Mithra*, Grek ve Latince'de *Mithras* olarak adlandırılmıştır. Melih Arslan, "Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkelerinde Mithras Kültü", *Olba II*, 1999, s. 426. Bununla birlikte D. Ulansey, İran kökenli bir tanrı olan Mithra ile Roma'da bir gizem dini haline gelen Mithras'ın aynı külte ait tanrılar olmadığını düşünmektedir. D. Ulansey, *Mithras Gizlerinin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*, İstanbul 1998, s. 18 vd.

¹⁶ A. Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, Çev. E. Uzun, Trabzon 2004, s. 82.

tanrı iken;¹⁷ Akhaemenid Krallığı ile birlikte İran topraklarında giderek yaygın bir tapınım gören önemli bir kült haline geldi. Bu kültü temsil eden Tanrı Mithra, İran'da özellikle Akhaemenid Kralı II. Artakserkses (M.Ö. 405-359) dönemi ile birlikte imparatorluk sülalesi ve Pers soyundan gelen kralların hükümdarlıklarını kutsamak için yakarılan tanrı olarak ön plana çıktı.¹⁸ İlk ortaya çıktığı Hint topraklarında adalet ve ışık tanrısı olarak güneşle özdeşleştirilen Mithra, asıl üne kavuştuğu İran'da savaş, zafer ve doğruluk gibi yeni sıfatlar kazandı.¹⁹ Tanrı Mithra, İran'da gerek din sınıfını temsil eden Magi rahiplerinin kişisel faaliyetleri, gerekse Akhaemenid'lerin elde ettiği büyük zaferlerle İran dışına çıkarak diğer kültürlerle iletişim kurdu. Anadolu'da ana tanrıca inancı ile yaşadığı etkileşimle birlikte batıya doğru genişleyen Mithra inancı, Batı Anadolu'daki Hellen kent devletleri içinde gizem dinine dönüştü.²⁰ İran, Anadolu ve Batı Anadolu'da geçirdiği değişim ve dönüşüm ile Mithra kültü, Doğu kökenli mistik bir din ile sanat ve efsaneyi içinde barındıran Hellenistik bir figür olarak adeta yeniden doğdu.²¹ M.S. I. yüzyıla gelindiğinde Mithra kültürünün Ege ve Akdeniz'i aşarak Roma'ya ulaştığını,²² M.S. II. yüzyıldan sonra ise İmparatorluğun birçok bölgesinde kabul gören bir din haline geldiğini görmekteyiz. Farklı dönemlerde yaşanan savaşlar sonucu özellikle Romalı askerler arasında kutsanan bu tanrı, Roma'nın II. ve III. yüzyıllarında yaşamış imparatorların neredeyse tamamının tapındığı senkretik bir gizem kültü oldu.²³

¹⁷ Mitra, Vedaizm'de insanlar arasında düzeni sağlayan bir tanrı olarak belirlemekte olup, Rigveda'da güneşin (Sürya) onun gözü olduğu ve her şeyi gördüğü belirtilmektedir. Varuna ile beraber yanlış yapanlara suçluluk ve ceza verir, bkz. A. J. Carnoy, "The Moral Deities of Iran and India and Their Origins", *AJT*, S: 21 (1), 1917, s. 67-68.

¹⁸ M. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteriarına*, Çev. A. Bertkay, İstanbul 2015, s. 392.

¹⁹ Avesta'da Mithra, "Işığın efendisi", "Gerçekliğin tanrısı", "Yabani hayvanların efendisi", "Ölümden kurtarıcı", "Savaşçı ve galip ve gelen" olarak karşımıza çıkmaktadır. F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, (Translated form the Second Revised French Edition by T. J. McCormack), Chicago 1903/1956, s. 1-33.

²⁰ Gizem dinin özellikleri, külte ait sırların sadece külte kabul edilenler tarafından bilinmesi ve bunların yazılı hale getirilmemesidir. O yüzden Mithra/Mihras gizem kültüne ait bilgiler yer altı tapınaklarındaki birçok rölyef ve heykelden yola çıkarak oluşturulmuş sınırlı belgelerden ibarettir. Gizem dinleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. W. Burkert, *İlkçağ Gizem Tapıları*, Çev. S. Şener, Ankara 1999; Ç. Dürüşken, *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul 2000.

²¹ H. Kızıl, "Mitra'dan 'Mithras'ın Sırlarına Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *Ekev Akademik Dergisi*, S: 55, 2013, s. 113-136.

²² Mithra kültürünün Roma'da nasıl ortaya çıktığı konusu tartışmalıdır. Plutarkhos, Akdeniz'de Kilikalı korsanlar tarafından tapınım gören Mithra kültürünün daha sonra Romalıların bu korsanları mağlup etmesi ve onları esir olarak Roma'ya getirmesi ile ilk kez Mithra kültürünün Roma'ya girdiğini ifade etmektedir. Plutarkhos, *Plutarch's Lives*, (with an English translation B. Perrin), Vol:11, C: 5, London 1968, s. 174-175.

²³ J. Campbell, *Batu Mitolojisi: Tanrıların Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, Ankara 2003, s. 242-243.

M.S. III. yüzyılda Roma İmparatorluk sınırlarının hemen her yerinde tapınağı bulunan Mithra kültüne Trabzon ve çevresinde ne zamandan itibaren tapınıldığı bilinmemektedir. İnancın, Akhaemenid İmparatorluğu'nun M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. IV. yüzyılın son çeyreğine kadar, yaklaşık iki asır, Anadolu coğrafyasını hâkimiyeti altında tuttuğu süre zarfında bölgeye girdiği kabul edilmektedir. Ancak Mithra'nın Trabzon'daki asıl ününün, M.Ö. IV. yüzyılın sonunda Pers soyundan gelen bir asilzadenin Karadeniz'de kurmuş olduğu Pontos (Mithradates) Krallığı ile arttığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu hanedanın hemen hemen tüm üyeleri "Mithra'nın başışı" anlamına gelen "Mithradates" unvanını kullanmakta, bu tanrıya tapınmakta ve onun üzerine yeminler etmekteydi.²⁴ Özellikle Pontos Krallığı'nın son hanedan üyesi VI. Mithradates Eupator (M.Ö. 120-63) döneminde gerek tapınaklarda gerekse darp edilen sikkelerde diğer Hellen ve Pers tanrılarıyla birlikte Mithra tanrısı da sıklıkla resmedildi.²⁵ Ayrıca Mithra kültürünün M.S. II. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorları tarafından da tapınım görmesi, Trabzon'daki Mithra kültürünü daha da güçlü bir konuma getirdi. İmparator Commodus'tan (M.S.177-192) Iulianus'a (M.S.361-363) kadar Trabzon'da darp edilen Roma imparatorluk sikkelerinin neredeyse tamamında tanrı Mithra'nın resmedilmesi, kentte bu kültürün ne kadar önemli bir konuma geldiğini göstermektedir.²⁶

Trabzon'da Mithra kültü ile ilgili ilk yazılı kayıtlar ise Komnenos Hanedanı döneminde (M.S.1204–1461) kaleme alındığı bilinen Aziz Eugenios'un *Hagiografya*²⁷ ları ve *Passio*'larıdır (=Mersiyeler).²⁸ Bu yazılı belgelerden elde edilen bilgiler ışığında Trabzon'da Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ilk dönemlerde kendilerini bu dinin yayılmasına adanmış olan Aziz Eugenios ve üç arkadaşı, bir gece gizlice Mithra Tepesi'ndeki (Boztepe) Mithra tapınağına girerek tanrı heykelini dışarı çıkarmış ve onu yamaçtan aşağıya atarak parça-

²⁴ G. Tsetskhladze, "The Cult of Mithras in Ancient Colchis", *Revue de l'histoire des religions*, S: 209 (2), 1992, s. 120 vd.

²⁵ S. Ju. Saprykin, "The Religion and Cult of the Pontic Kingdom: Political Aspects", Mithridates VI and the Pontic Kingdom, Ed. Jakob Munk Højte, Denmark 2009, s. 249 vd.

²⁶ Âdem Işık, *Pers, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültürleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2004, s. 308-310; Vedat Keleş, "Cult of Mithras and the Mithras descriptions on Trapezous City Coins", *Cercetări Numismatice* XIV, Romanya 2008, s. 224 vd.

²⁷ *Hagiografya*, Yunanca *hagio* (=kutsal, aziz) ve *graphos* (=yazmak) kelimelerinin kökünden gelmektedir. *Hagiografyalar*, Hıristiyan dinine mensup azizlerin hayat hikâyelerinin anlatıldığı edebî bir türdür. A. P. Kazhdan, "Hagiography", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford 1991, s. 897-899. Aziz Eugenios'un günümüze yazılı olarak ulaşan *hagiografyası* Trabzon İmparatorluğu döneminde kaleme alınmıştır.

²⁸ Aziz Eugenios'un hayatı ve ölümü hakkında bkz. Jan Olof Rosenqvist, "Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond", *Dumbarton Oaks Papers*, S: 56, (2002), s. 194 vd.; Jan Olof Rosenqvist, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154, A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes*, Uppsala 1996.

lamıştır. Ancak Eugenius ve arkadaşları bu hareketlerinden dolayı idam edilmiştir. Bu tarihten sonra Hıristiyanlık Trabzon kentinde giderek yayılmış ve IV. yüzyılın sonunda Roma'nın tüm pagan dinleri yasaklamasıyla kentte hâkim din haline gelmiştir.²⁹

Aziz Eugenius'un *hagiografya*'larında geçen bu rivayete göre Trabzon'da Mithra'ya ait ayınlar, Mithra tapınağı, sunağı ve heykelinin bulunduğu "Mithra Tepesi" olarak bilinen Boztepe'deki bir mağaranın içinde yapılmaktaydı. Tanrı Mithra'ya ait olan bu mağaralar "*Mithraeum*" olarak adlandırılmakta ve en fazla yüz kişilik bir grubu içine alabilmekteydi. Bu gizem dinine katılım artar ve sayı çoğalırsa bölgede başka *Mithraeum*'lar yapılarak orada yeni bir grup oluşturulurdu.³⁰ Modern araştırmacılar Aziz Eugenius'un hikâyesinde geçen tanrı Mithra'ya ait mağara tapınağının Boztepe'deki yeri konusunda genelde hem fikirdirler. Bu tapınak, Trabzon şehrinin 3 km güneydoğusunda, Boztepe'nin batı yamacında daha sonra manastıra dönüştürülerek "Kızlar Manastırı" adını alan yapının içinde yer alıyordu (Resim 1).³¹ Bryer, Trabzon'da Mithra'ya adanmış bu tapınağın orta çağda Theotokos Theoskepastos (Tanrının koruduğu)³² adıyla mağara kilisesi olarak kullanıldığını, ancak daha sonra rahibe manastırına dâhil edildiğini bildirmektedir.³³ Bu mağara, Kızlar Manastırı'nda ana avlunun güney bölümünde yer almaktadır. XIV. yüzyıla ait fresklerle kaplı mağaranın cepheleri kısmen resimlerle süslenmiştir. Bir kayanın içi oyularak oluşturulan mağara, 25 adım derinlikte olup yaklaşık 4 m. yüksekliktedir ve girişin sağında mağaranın tam ortasına doğru kayadan süzülen bir pınar vardır (Resim 2).³⁴ Mağarada bir pınarın olması, buranın bir *Mithraeum* (Mithra tapınağı) olma olasılığını güçlendirmektedir. Çünkü Mithra'ya ait tapınaklarda bir kaynak suyunun bulunması zorunludur.

Boztepe'deki Mithra kültürüne ait izler Kızlar Manastırı'nın içinde yer alan mağara kilisesi ile sınırlı değildir. Yine Boztepe'de bu manastırın yaklaşık 200 m. Batısında, tepenin kuzey yamacında kayaya oyularak yapılmış

²⁹ F. Cumont -E. Cumont, *Studia Pontica, II: Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, Bruxelles 1906, s. 367 vd.; F. Cumont, "Mithra en Asie mineure", (eds. W. M. Calder and J. Keil), *Anatolian Studies presented to W. H. Bucker*, London 1939, s. 71 dn. 5.

³⁰ Ç. Dürüşken, *a.g.e.*, s. 156.

³¹ Charles, Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat; Latin Harflerine aktaran ve sadeleştiren K. Y. Koprıman-M. Yıldız, C: III, Ankara 2002, s. 160-161.

³² Theoskepastos, Trabzon Rum İmparatorluğu'ndaki tek rahibe manastırı olup, 1922 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, s. 245.

³³ A. Bryer-D. Winfield, *a.g.e.*, s. 244-245; Avrupa ve Asya kıtasında bulunan birçok Mithra tapınağı, Hıristiyanlığın yayılmasından bir süre sonra kilise ya da manastıra dönüştürülmüştür. Cumont, Boztepe'deki Mithra tapınağının ortaçağda kiliseye dönüştürülmesi olgusuna benzer bir örnek olarak; Roma'da Santa Clemente'deki Mithras tapınağını vermiştir. F. Cumont-E. Cumont, *Studia Pontica II*, s. 367 vd.

³⁴ A. Bryer-D. Winfield, *a.g.e.*, s. 198 vd.

ve orta çağda “St. Sabbas” (Savas) adıyla bilinen mağara kiliseleri bulunmaktadır.³⁵ Bu yapılar doğu, batı ve kuzey olmak üzere üç ayrı noktada yer almaktadır. Doğudaki tapınak Arafilboyu Mahallesi’nin güneyinde bulunmaktadır. Mağaraya ulaşım neredeyse imkânsızdır. İçinde yer alan freskler tamamen bozulmuştur (Resim 3). Batıdaki mağara ise oldukça sarp bir yamaçta yine kayaya oyularak hazırlanmış olup buraya da ince taş merdivenlerle çıkılmaktadır (Resim 4). Kuzeydeki mağara kilisesi ise vadinin hemen tabanında denize yukardan bakan bir noktada bulunur ve içerisindeki freskler neredeyse kaybolmuştur (Resim 5).³⁶ Görünüş olarak Kappadokia mimari sitilinde tıpkı Amasya’daki kral mezarlarını anımsatan bir tarzda kayalara oyularak yapılan St. Sabbas (Maşatlık) Mağaraları, kiliseden ziyade kaya mezarlarını anımsatmaktadır. XV. yüzyılın ilk yıllarında rahip St. Sabbas tarafından kiliselere dönüştürülen bu mağaraların ilk ne zaman yapıldığını gösteren herhangi bir işaret yoktur.³⁷ F. Cumont³⁸ ve A. Bryer,³⁹ bu mağaraların Mithradates Krallığı dönemine ait mezarlar olduğunu, Hıristiyanlığın bölgede yayılmasından sonra kiliselere dönüştürüldüğünü iddia etmektedir. Ancak bugüne kadar bu mağara kiliselerin üzerine ciddi bir çalışma yapılmamıştır ve herhangi bir değerlendirme yapmak için eldeki veriler yeterli değildir. Bu yüzden St. Sabbas mağara kiliseleri disiplinler arası çalışma gerektiren bir mekân olarak araştırmacıları beklemektedir.

Trabzon tarihi ile ilgili bilgi veren edebi, arkeolojik ve nümizmatik kaynaklar Trabzon’daki Boztepe’nin yalnızca tanrı Mithra’ya ait bir kült merkezi olmadığını göstermektedir. Öyle ki, M.S. II. yüzyıl Roma tarihçilerinden Arrianus’un *Periplus Ponti Euxini*⁴⁰ adlı eserinde bu tepenin diğer tanrı ve kültlere de ev sahipliği yaptığını işaret eden bazı ifadeler bulunmaktadır:

Karadeniz’e yukarıdan Ksenophon ve senin (Hadrianus) seyrettiğin yerden hayranlıkla bakıyoruz. Hâlihazırda sunaklar, eskiden kaba taştan inşa edildiklerinden harfler okunaklı bir şekilde kazınmamış; üzerlerindeki Hellen yazısı ise, barbarlar tarafından yazıldığını açığa vurur gibi, hatalı bir şekilde yazılmıştır. Bu yüzden sunakları beyaz bir taştan yeniden inşa etmeyi ve üzerlerindeki yazının belirgin harflerle kazınmasını kararlaştırdım.⁴¹

³⁵ A. Bryer-D. Winfield, *a.g.e.*, s. 231.

³⁶ Şamil Horuloğlu, *Tarihi Eserler ile Trabzon*, Ankara 1978, s. 14-16.

³⁷ Şamil Horuloğlu, *Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri*, Ankara 1983, s. 35-36.

³⁸ F. Cumont-E. Cumont, *Studia Pontica*, s. 369 vd.

³⁹ A. Bryer-D. Winfield, *a.g.e.*, s. 231.

⁴⁰ Arrianus bu eserini, MS 131’de Cappadocia Eyaleti valiliği yapmadan önce kaleme almıştır. Arrianus’un bu çalışması, hamisi olduğu imparator Hadrianus’un talimatıyla Pontos kıyısındaki garnizonları denetlemek için çıktığı Karadeniz seyahatinin içeriğini anlatan bir rapordur. Bu rapor, Arrianus’un imparator Hadrianus’a yazdığı bir mektup niteliği taşımaktadır. M. Arslan-K. Demirtaş, “Arrianus’un Karadeniz Seyahatine İlişkin Bazı Notları”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S: 137, İstanbul 2011, s. 89 vd.

⁴¹ F. Arrianus, *a.g.e.*, s. 3

Arrianus'un yukarıdaki ifadelerinden Boztepe'de bölgenin yerli halkı tarafından hazırlanmış sunakların olduğu ve bu sunaklarda tanrılar için adaklarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada cevap verilmesi gereken soru; Arrianus'un belirttiği Boztepe'deki sunaklarda hangi tanrıya ya da tanrılara adaklarda bulunduğu idi. Arrianus'un bir sonraki pasajında geçen ifadeler, bu soruya cevap niteliği taşıyan bazı küçük bilgiler vermektedir:

... Tapınak dikdörtgen taştan özenli bir şekilde yapılmıştır; fakat Hermēs heykeli ne tapınağa ne de onun konumuna layıktır. Eğer siz de uygun bulursanız, bana Hermēs'in yaklaşık beş ayak boyunda heykelini -zira bana öyle geliyor ki, bu ebattaki tapınağın boyuna uyum sağlayacaktır- ve ayrıca Philēsios'un dört ayak uzunluğunda bir heykelini yollayın; çünkü ortak bir tapınak sunakta atasıyla birlikte tapınım görmesinin sebepsiz olmayacağını düşünüyorum; ayrıca bakarsanız biri Hermēs, bir diğeri Philēsios'a, bir başkası ise, buradan geçen her ikisi için de kurban sunacaktır. Bu şekilde davrananlar hem Hermēs'i hem de Philēsios'u memnun etmiş olacaklardır. Hermēs için, kendi soyunu; Philēsios için ise kendi atasını onurlandırır.⁴²

Arrianus bu pasajda, Trabzon'da büyük bir tapınağın varlığından ve bu tapınakta tanrıların en kurnazı olarak bilinen Hermēs ile yerel kahraman Philēsios'a ait heykellerden söz etmektedir. 1998'de Trabzon şehir merkezinde, Tabakhane Camii'nin hemen yanındaki bir binanın temel açma kazıları sırasında ortaya çıkarılan tapınağın Arrianus'un eserinde söz ettiği tapınak olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü söz konusu sit alanında Trabzon Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazılarında tapınağa ait birçok mermer sütunun yanı sıra Hermēs'e ait bronz bir heykel de bulunmuştur (Resim 6).⁴³ Her ne kadar ortaya çıkarılan bu tapınak Boztepe'nin yaklaşık 2 km güneybatısında yer alsada, Trabzon'da Mithra dışında başka özelliklere sahip tanrılara da tapınıldığını göstermektedir. Antik edebi kaynaklar ve o döneme ait Trabzon'da darp edilen sikkeler incelendiğinde bu düşünce daha açık bir şekilde doğrulanmaktadır. Bugüne kadar Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Trabzon'da darp edilen 81 sikke türü ele geçmiştir. Örneğin bu sikkelerden 52'sinde tanrı Mithra resmedilmişken,⁴⁴ 12'sinde Tyche (*fig. 1*), yedisinde Dionsyos (*fig. 2*),

⁴² A.g.e., s. 3-5.

⁴³ Elmas Kaya, "Trabzon il Merkezindeki Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular", *Müze Kurtarma Kazıları, (27-29 Nisan 1998 Antalya)*, Ankara 1998, s. 312-314; L. Summerer, "Topographies of Worship in Northern Anatolia, Space", *Place and Identity in Northern Anatolia*, Ed. T. Bekker-Nielsen, Stuttgart 2014, s. 190 vd.

⁴⁴ M. Arslan, "Trapezus Sikke Darpları", *Belleten*, C: LXXII, S: 265, Ankara 2008, s. 712-713. Trabzon'da darp edilen sikkelerde Mithra/Mithras, 13 farklı tiplerde tasvir edilmiştir. İlk sikkelerde genelde Phrygia başlıklı ve şua taçlı bir mithra büstü yer alırken (*fig. 4*), sonraki örneklerde bir atın ön tarafında gösterildiği haldeki tipler ön plana çıkmıştır (*fig. 5*). II. yüzyılın sonlarında darp edilen sikkelerde ise Mithra sağ ön ayağı bir kurban sunağının üzerine kalkmış bir atın üzerinde tasvir edilmiştir (*fig. 6*). Daha sonra Mithra tasvirli sikkelere bir hayat

üçünde Serapis (*fig. 3*), ikisinde Hermes, ikisinde Nemesis ve birinde de Athena yer almaktadır. Diğer ikisinde ise herhangi bir tanrı tiplemesi bulunmamaktadır.⁴⁵ Ancak sikkelerde resmedilen bu tanrılar için kentte özel tapınakların olup olmadığı bilinmemektedir. Bu konuda iki hipotez ortaya konulabilir. İlki Arrianus'un Boztepe'de işaret ettiği tapınak ve sunak alanlarının bu tanrılar için de kullanılmış olmasıdır. Mesela Arrianus Boztepe'deki sunaklardan söz ederken,⁴⁶ “*Bu yüzden ben de, orada kendi payıma bir boğa kurban ettim... Ayrıca orada hayvanın iç organlarını inceledik üzerine libasyon*⁴⁷ *yaptık*” ifadesi ile bu kutsal alanların özel bir tanrıya ait olmadığına ve Roma *pantheon*'undaki tüm tanrılar için kullanıldığına işaret etmektedir. İkinci hipotez ise; eğer bu tanrılar için de tapınaklar yapılmışsa zamanla tahrip edilmiş ya da özellikle IV. yüzyıldan sonra kiliselere dönüştürülmüş olabilir. Örneğin Bıjışkyan önemli bir kült alanı olarak görülen Boztepe'deki bazı kiliselerin duvarlarında putperest dönemlerden kalma izlerin olduğunu belirtirken şu ifadelerle yer vermektedir:

...aynı mahallede deniz ve kalenin karşısında yüksek bir mevkide bulunan St. Anna kilisesi de eski fakat bozulmuş bir haldedir. Kapı üzerinde, kanatlı kadın ve çeşitli garip şekiller görünen bozulmuş kabartmalardan ya bu taşın o devre ait bir tapınaktan kalmış ve buraya konulmuş yahut da binanın bir put tapınağı olup kiliseye çevrilmiş olması tahmin edilebilir.⁴⁸

Sonuç olarak Trabzon'daki Boztepe, eski çağdan Hıristiyanlığın kentte yayıldığı IV. yüzyıla kadar pagan dinlerine ait önemli bir kült merkezi görünümündedir. Ancak bu kültürler arasında Doğu kökenli Mithra, kentte en çok tapınım gören tanrı olarak ön plana çıkmıştır. Öyle ki, bu kültürün etkisinin Hıristiyanlığın Trabzon'da tam anlamıyla yayıldığı dönemde dahi sürdüğü ve adını verdiği Boztepe ile birlikte ölümsüzleştiği anlaşılmaktadır.

2-Hıristiyanlıktan İslamiyet'e Trabzon Boztepe

Hıristiyanlığın, antik dünyanın önemli merkezlerinden biri olan Trabzon'da nasıl karşılık bulduğu ve ne zaman yayıldığı hususunda dönemin kaynakları tatmin edici bilgiler içermez. Ancak yine de sürecin ilk olarak

ağacı eklenmiş ve bazı durumlarda gövdesinin etrafını saran bir yılan yer almıştır (*fig. 7*). Son aşamada at üzerinde Mithra büstünün karşısında kurban sunağının üzerinde bir sütun yükselmekte ve onun üstünde de yıldız ile birlikte kuzgun/karga yer almaktadır. (*fig. 8*). G. Tsetskhladze, “The Cult of Mithras in Ancient Colchis”, s. 120-121.

⁴⁵ M. Arslan, “Trabzon Sikke Darplan”, s. 723-746.

⁴⁶ F. Arrianus, *a.g.e.*, s. 5

⁴⁷ Bir parça sıvı dökülerek yapılan kurban ya da adak töreni.

⁴⁸ P. M. Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyılarının Tarihi ve Coğrafyası (1817-1819)*, Ter. H. D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 52-53.

izlenebildiği Bithynia-Pontos eyalet valisi Genç Plinius'un İmparator Traianus'a (98-117) gönderdiği mektuplardan hareketle Hıristiyanlığın II. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yayılmaya başladığı düşünülür.⁴⁹ Aynı dönemde imparatorluğun resmi inancının *Paganizm* olması, şüphesiz ki Hıristiyanlığın yer altına inmesinin, dahası gizli bir örgütlenmeye ihtiyaç duymasının temel sebebidir.

Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu içerisindeki serüveninin en zor dönemiyle eş zamanlı olarak yaşayan Aziz Eugenius, Trabzon ve çevresinde Hıristiyanlığın yayılmasındaki baş aktördür. III. yüzyılın sonlarına doğru Aziz Eugenius ve üç arkadaşı, Trabzon'da pagan inancına karşı mücadele ederek bölgede Hıristiyanlığın yayılması için çaba göstermişler ancak, Aziz Eugenius ve arkadaşları tam başarı sağlayamadan öldürülmüşlerdir.⁵⁰ Aziz Eugenius'un martir = şehit edilmesi Hıristiyanlığın bölgede karşılık bulmasının ilk adımı olmuştur. Çünkü aynı dönemde hem Hıristiyanlığın üzerindeki baskıların sona ermesi, hem de martir ilan edilen Eugenius'un bir kült oluşturması, Trabzon ve çevresindeki Hıristiyanların daha rahat ibadet etmelerine imkân tanımıştır. IV. yüzyıldan itibaren Trabzon'da hızla yayılan Hıristiyanlık inancı, Trabzon İmparatorluğu döneminde kentin en yaygın dini haline gelirken, Aziz Eugenius da imparatorluğun ilahi koruyucusu olarak ön plana çıkmıştır.⁵¹ Bu dönemde bir kült haline getirilen Aziz Eugenius'un *martir* edildiği 21 Ocak günü, Trabzon İmparatorluğu döneminde *yortu* (kutsal gün) olarak kutlanmış ve bu kült, imparatorluk ideolojisinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu yüzden dönemin Trabzon halkı, karşılaştıkları her zorluk ya da felakette Aziz Eugenius kültürüne sığınma ve onun mezarını ziyaret etme ihtiyacı hissetmiştir.⁵²

Aziz Eugenius kültü ve Hıristiyanlık inancı Komnenos hanedanı üyesi III. Aleksius, (M.S.1350-1390) zamanında altın çağını yaşamıştır. Çünkü III. Aleksius, Trabzon İmparatorluğu'nun gerileme dönemine girdiği bir zamanda tahta geçmiş, sürekli düzenlediği dini ayinler ve kilise şenlikleri ile imparatorluğu manen hayatta tutmaya çalışmıştır. Trabzon'daki Boztepe, Türkmenlerin Trabzon surlarına dayandığı dönemde saray, kilise mensupları ve halkın sürekli olarak bir araya geldiği, Aziz Eugenius kültürünün koruyuculuğunda

⁴⁹ Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, İstanbul 2009, s. 23.

⁵⁰ Rosenqvist, "Local Worshipers, Imperial Patrons", s. 194.

⁵¹ J. P. Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara 2002, s. 84.

⁵² Murat Keçiş, "Ortaçağ Trabzon'unda Aziz Eugenios Kültü", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu (8-10 Ekim 2015), (Yayınlanmamış bildiri)*; Fallmerayer Trabzon'daki Hıristiyan halkın Aziz Eugenius kültürüne olan düşkünlüğünü şu şekilde ifade etmiştir: "*Dini saygı ve anma öyle ileri gitti ki Trabzon'un neredeyse bütün erkeklerine "Eugenius" adı takıldı ve imparatorluk süresinde hiçbir sikke, üzerinde onun resmi olmadan çıkmadı. Büyük sikkelerde başrahip, küçüklerinde ise at üstünde haçlı ve ilahi görünüşüyle şövalye olarak görünmektedir. Bütün özel ve toplumsal sıkıntılarda Aziz Eugenius evrensel koruyucu ve bir aziz olarak kabul gördü*". J. P. Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, s. 85.

tanrıya günlerce dualar ettikleri dini bir mekân halini almıştır. III. Aleksius'dan itibaren "Eugenius Tepesi" olarak da anılan Boztepe, İmparatorluğun iyi zamanlarında şenliklerin düzenlendiği bir eğlence yeri olurken, kötü zamanlarda halkın bir araya gelip dualar ettiği ve dini ayinler düzenlendiği bir kült merkezine dönüşmüştür.⁵³

III. Aleksius zamanında Boztepe'de Hıristiyanlığın gelişmesi için birçok kilise, manastır ve kutsal çeşme yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bunlar arasında en önemli yapı, içinde daha önce Mithra kültürüne ait tapınağın da bulunduğu Theotokos Theoskepatos Manastırı'dır (Kızlar Manastırı). III. Aleksius'un kendisi, eşi kraliçe Theodora, annesi Eirene ve kız kardeşi prenses Eudokia adına inşa ettirdiği bu manastırın içinde bulunan mağara kilisesinin ön cephesinde III. Aleksius'un ailesi ile İsa ve Meryem Ana figürü vardır.⁵⁴ Bu figürlerin yanında ise şu ifadelerin geçtiği yazılı bir kitabe bulunuyordu:

"... ΑΛΕΞΙΟΣ ΕΝ ΧΩ ΤΟ ΘΟΠΙΕΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥ ΚΕ ΑΥΤΟ – ΚΡΑΤΟΡ
ΩΣ ΠΑΣΙΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ Ο ΜΕΓΑΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΑ ΧΥ
ΧΑΡΙΤΙ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΗ ΔΕΣΠΗΤΑ ΚΕ ΑΥ – ΤΟΚΡΑΤΡΗΣΑ ΠΑΣΙΣ
ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΗΠΙΝΗ ΧΥ ΧΑΡΙΤΙ ΜΗΤΗΡ ΔΕ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΥ
ΒΑΣΙ – ΛΕΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΟΜΝΙΝΟΥ=
Hazret-i İsa'nın sayesinde bütün Şark'ın otokrat imparatoru büyük Komnenos
Aleksius. Hazret-i İsa'nın lütfu ile bütün Şark'ın otokrat dindarı kraliçesi
Theodora. Hazret-i İsa'nın lütfu ile dindar büyük kral Aleksius Komnenos'un
annesi Kraliçe Eirene"⁵⁵

Theotokos Theoskepatos Manastırı ve çevresinde bu kitabe ve figürlerin dışında birçok kutsal mekân daha bulunmaktaydı. Manastırın içindeki mağara kilisesinin hemen yanındaki büyük kutsal çeşme bunlardan birdir. Ayrıca Komnenos hanedanı üyelerinden I. Adranikos (1183-1185), III. Manuel (1390-1416) ve IV. Aleksius (1417-1429)'un anıt mezarlarının da yine bu manastır sınırları içerisinde olduğu kilise kayıtlarında geçmektedir. Ancak günümüzde Boztepe'de tespit edilen kaya mezarlarından hangilerinin bu imparatorlara ait olduğu bilinmemektedir.⁵⁶ XX. yüzyılın başlarında Trabzon'a bir seyahat düzenleyen Cumont, Boztepe'de kayaya oyularak yapılmış onlarca kilise ve kaya mezarı olduğunu ve bunların birçoğuna artık erişimin mümkün

⁵³ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 86; Trabzon İmparatorluğu 1336'da Türkmenlere karşı başarıyla ayrıldıkları mücadeleden sonra hanedan üyeleri, bu olumlu gelişmeyi Boztepe'de günlerce şenlikler düzenleyerek kutlarken, 1362 yılında Trabzon'da ortaya çıkan ölümcül veba salgınında da yine Boztepe'ye çıkarak tanrıya dualar etmişlerdir. A. Bryer-D. Winfield, *a.g.e.*, s. 198.

⁵⁴ Charles, Texier, *a.g.e.*, s. 160-161.

⁵⁵ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁶ A. Bryer-D. Winfield, *a.g.e.*, s. 245.

olmadığını ya da büyük bir tahribat gördüğünü ifade etmektedir.⁵⁷ Dolayısıyla Komnenos Hanedanı döneminde Boztepe, Hıristiyan halkın ve hanedan üyelerinin ibadetlerini gerçekleştirdiği, önemli şahsiyetlerin defnedildiği kutsal bir mekân olarak ön plana çıkarken; pagan kültlerine ait izler, zamanla Hıristiyanlığın potasında eriyerek yok oldu. Böylelikle Boztepe ilk önemli değişim ve dönüşümünü Orta Çağ'da Trabzon İmparatorluğu döneminde yaşadı.

XII. yüzyıldan sonra Hıristiyanların en önemli kült alanı olan Boztepe, 1461'de Fatih Sultan Mehmed'in kenti fethi ile yeni bir değişim ve dönüşümüne sahne oldu. Osmanlı Devleti zamanında şehzadelerin yetiştirilmeleri için gönderildikleri sancaklardan biri olan Trabzon, 1609'dan itibaren eyalet merkezi haline gelerek tipik bir Osmanlı şehri özelliğine kavuştu⁵⁸ ve kentteki Hıristiyanlık unsurları zamanla kaybolmaya başladı. Şüphesiz bu gelişim ve dönüşümden en büyük payı Boztepe aldı. Çünkü XVI. yüzyıldan itibaren Boztepe yalnızca Hıristiyanlığın bir kült alanı değil Müslüman ahalinin de ikamet ettiği ve ibadetlerini gerçekleştirdiği kozmopolit bir mekâna dönüştü. Dahası Trabzon İmparatorluğu döneminde Hıristiyan halkın Boztepe'de oluşturduğu Aziz Eugenius kültü Osmanlı Devleti zamanında giderek önemini yitirirken, bölgede Müslümanlığın yayılımını simgeleyen yeni halk inanışları ortaya çıktı. Bu halk inanışları içerisinde en çok bilineni Ahi Evran Dede'dir. Ahi Evran Dede de tıpkı Hıristiyanlığın Trabzon'da kabul gördüğü dönemlerde ortaya çıkan Aziz Eugenius kültü gibi, Trabzon'un fethinden sonra özellikle Boztepe'de İslamiyet'in simgesi oldu.⁵⁹

Ahi Evran Dede ile ilgili yazılan menkıbelere göre Trabzon İmparatorluğu döneminde ahilerin gönüllü tebliğcilerinden olan Ahi Evran Dede, Trabzon'a gelerek burada bir teşkilat kurmuş ve Orta Asya'dan Trabzon'a göç eden Türkmen guruplarının kente yerleşmelerinde ve bölge halkının Türk-İslam kültürünü tanımalarında öncülük etmiştir. Ayrıca Ahi Evran Dede, 1461'de Trabzon'un fethine de zemin hazırlamış beş evliyadan biri olarak anılır.⁶⁰ Miladi 1351 yılında 67 yaşındayken öldüğü kabul edilen Ahi Evran

⁵⁷ F. Cumont-E. Cumont, *Studia Pontica*, s. 371-372. Bununla birlikte eski ve orta çağ dönemlerinde üzerinde birçok tapınak, kilise ve manastır bulunan Trabzon Boztepe sadece bir kült alanı değil, aynı zamanda orta çağda Trabzon imparatorluğu hanedan üyelerinin sıcak yaz mevsimlerinde tercih ettiği bir konaklama merkeziydi. Öyle ki Boztepe'de III. Aleksios zamanında yapılan bir imparatorluk sarayı da bulunmaktaydı. Şehri ve denizi en güzel noktadan gören bu saray, muhtemelen imparatorun önemli konuklarını ağırladığı bir mekân olarak ön plana çıkmıştır. Ancak bu sarayda da Boztepe'deki diğer tarihi yapılar gibi zamanla yıkılmıştır. F. İ. Uspenski, *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*, Çev. E. Uzun, Trabzon 2003, s. 20.

⁵⁸ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 9-10.

⁵⁹ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Haz. İ. Hacifettahoğlu, İstanbul 2013, s. 111-112.

⁶⁰ İbrahim Sarı, *Ahi Evren ve Ahilik: Ahilik Türklerin "Rönesansıdır"*, İstanbul 2016, s. 135.

Dede ve kendisine atfedilen kerametleri bölgedeki en büyük halk inançlarından biri olmuştur. Ahi Evran Dede ile ilgili bilinen ilk hikâyeye onun kaybolan kabrinin bulunması olayıdır. Rivayet odur ki; Trabzon'un önemli din âlimlerinden Hacı Hakkı Baba bir gece rüyasında Ahi Evran Dede'nin kendisine "Buradayım, sıkıldım. Gel beni al" demiş. Bunun üzerine Hakkı Baba rüyasında gördüğü mekânı kazdırmış ve onun na'sını çıkarttırarak Boztepe'de bugünkü Ahi Evran Dede Camii önüne defnettirmiştir.⁶¹ (*Resim 7, 8*). Ahi Evran Dede ile ilgili bir başka menkıbe ise şöyledir: I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusu Trabzon'u işgal ettiğinde kentin sakinleri çaresizlik içinde camilere sığınır. İskender Paşa Camii⁶² imamı Şükrü Baba halka seslenerek; "Ahi Evran Dede Hazretleri'nin manevi huzurunda hazır buldukça size hiçbir zarar ve ziyan gelmeyecektir" diyerek halkın Boztepe'de toplanmasını ister. Bunun üzerine bütün ahali Boztepe'ye toplanır. Bu süreçte Boztepe'ye sığınan halkın başına hiçbir kötülük gelmediği gibi, limanda bulunan Rus Savaş gemilerinden atılan topların da Ahi Evran türbesine zarar vermediği bildirilmiştir.⁶³

Ahi Evran Dede ile ilgili anlatılan bu menkıbeler şüphesiz Trabzon'da İslamiyet'in yayılımını gösteren sembolik anlatılardır. Bu tip dini simgeler, tarihsel süreç içinde birçok farklı din ve inanışta görülmektedir. Nasıl ki Aziz Eugenius kültü Trabzon'da Mithra kültü karşısında Hristiyanlığın yayılımını ve gücünü gösteren bir sembol ise; Ahi Evran Dede de İslamiyet'in Hristiyanlık karşısındaki zaferinin bir simgesidir. Görüldüğü üzere Trabzon'daki dini simgeler zamanla değişim ve dönüşüme maruz kalırken, Boztepe mekânsal simge olarak her daim önemini korumuştur.

Sonuç

Bulunduğu stratejik konum ve Kafkaslarla kurduğu güçlü kültürel bağlarla birbirinden farklı kültürleri içinde barındıran Trabzon kenti, tarihsel süreçte önemli değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Özellikle bu süreçte yaşanan kültürel değişim ve dönüşüm, kentin her karış toprağında somut belgelerle kendini göstermiştir. Kent içinde bu kültürel gelişimin en iyi izlenebildiği alan Trabzon Boztepe'dir. Her ne kadar bu tepe eşsiz doğa manzarasıyla ön plana çıksa da, onun bir başka özelliği de, antikçağdan itibaren bölge halkının dini ayinlerini yerine getirmek için içtima ettikleri bir kült alanı olmasıydı. Ancak

⁶¹ Sarı, *a.g.e.*, s. 135-136.

⁶² İskender Paşa Cami, 1529'da Trabzon valisi olan İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kastamonu Ayanı Mustafa Bey'in oğlu olan İskender Paşa, Yavuz Sultan Selim döneminde Trabzon Sancakbeyidir. Trabzon valiliğine muhtelif dönemlerde dört kez atanmış, toplam on iki yıl valilik yapmıştır. Ümit Kılıç, "Trabzon İskender Paşa Vakfı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 9, Trabzon 2008, s. 10-11;

⁶³ Yaşar Kalafat, "Ahi Türbeleri Etrafında Oluşan Halk İnançları (Diyanet İşleri Başkanlığı Arşiv Kayıtlarına Göre)," *TÜBAR*, XIV, 2003, s. 182.

Boztepe'yi diğer kült alanlarından ayıran en önemli faktör, buranın tek bir kült ya da tapınma ait bir ibadet alanı değil, birbirinden farklı birçok inancı temsil eden bir merkez konumunda bulunmasıydı. En eski tarihi kayıtlarda özellikle Doğu kökenli Mithra kültürünü temsil eden bir mekân olarak öne çıkan bu tepe, daha sonraki süreçte başka tanrılara da tapınılan bir merkez haline geldi. Bununla birlikte, Trabzon İmparatorluğu döneminde Hıristiyanlığın kentte yayılmasıyla Boztepe, yeni bir değişim ve dönüşüme sahne oldu. Çünkü Trabzon İmparatorluğu'nu yöneten Komnenos hanedanı üyelerinin neredeyse tamamı bu kutsal tepeyi İmparatorluğun ve Hıristiyanlığın kentteki simgesi olarak gördüler ve buradaki pagan dinlerine ait birçok tapınak ve kült alanlarını da kiliselere dönüştürdüler. Bütün bunlara rağmen Boztepe'nin tarihsel süreçteki değişim ve dönüşümü devam etti. 1461'de Trabzon'un Fatih Sultan Mehmed tarafından feth edilmesi ve ardından bölgede Müslüman-Türk nüfusunun hızla artmasıyla Boztepe İslamiyet'i simgeleyen bir alan haline geldi.

Sonuç olarak Boztepe, hâkimiyetin el değiştirmesiyle istikrarlı bir statü sahibi olmasını güvenlik, egemenlik, kült merkezi olma gibi önemli fonksiyonlar yüklenmesine borçludur. Güvenlik, onun stratejik konumunun da etkisiyle koruyucu bir aziz ya da evliya üzerinden inşa edilirken, egemenlik liderlerin orada bulunması, saray yapması gibi görsel eylemlerle tesis edilmiştir. Öte yandan halk için orası, dini bir merkez halinde sürekli bir kabul konusu olmuştur. Dini merkez ve mabetlerin antik dönemlerde birlikte kullanımını gibi mekânsal paylaşım geleneğinin olması, farklı dinlerin orayı kolayca dönüştürüp benimsemesi sonucunu doğurmuş; dahası, egemenlik değişince sembolik mekânlar da dönüşmüştür. Zira geleneksel toplumun inşası ve egemenli formu da bunu gerektirmektedir.

KAYNAKLAR

1-Antik Kaynaklar

ARRIANUS, Flavius, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati/Arriani periplus Ponti Euxini*, (Hellence aslından çeviren ve yorumlayan Murat Arslan), İstanbul 2005.

_____, *İskender'in Seferi/Aleksanrou Anabasis*, (Eski Yunanca aslından çeviren F. Akderin), İstanbul 2005.

BIJIŞKYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyılarının Tarihi ve Coğrafyası (1817-1819)*, Ter. H. D. Andreyan, İstanbul 1969.

HAHANOV, A., *Panaret'in Trabzon Tarihi*, Çev. E. Uzun, Trabzon 2004.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004.

KSENOPHON, *Anabasis/Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, İstanbul 1998.

LIVĪUS, Titus, *Rome's Mediterranean Empire: Books Forty-One to Forty-Five and the Periochae*, (Translated with an Introduction and Notes by J. D. Chaplin), Oxford and New York 2007.

POLYBĪUS, *The Histories*, (translated by Robin Waterfield with an Introduction and Notes by B. C. McGing), Oxford and New York 2001.

PLUTARKHOS, *Plutarch's Lives*, (with an English translation B. Perrin), Vol.11, C: 5, London 1968.

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, (çev. Adnan Pekman), İstanbul 2005.

2-Modern Kaynaklar

ARSLAN, Melih, "Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkelerinde Mithras Kültü", *Olba II* 1999, s. 425-445.

_____, "Trapezus Sikke Darpları", *Belleten*, C: LXXII, Sy. 265, Ankara 2008, s. 707-759.

ARSLAN, Murat, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates Eupator*, İstanbul 2007.

ARSLAN, Murat-Demirtaş, Kemal, "2008 yılı Trabzon ili ve On yedi İlçesi Yüzey Araştırması Raporu", *Araştırma Raporu*, Trabzon 2008, s. 1-18.

_____, "Arrianus'un Karadeniz Seyahatine İlişkin Bazı Notları", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sy. 137, İstanbul 2011, s. 89-100.

BALLESTEROS Pastor, LUÍS - ÁLVARES-OSSORÍO, Alfonso, "Las Fronteras de la Cólquide: Espacio mítico y realidad geográfica en el sur del Ponto Euxino". *Orbis Terrarum*7, 2003, s. 3-11.

BONDYREV, Igor, "Colonization of the Black Sea by the Ancient Greeks and its Ecological Consequences", *Ērān ud Anērān. Studies Presented to Boris Il'iç Maršak on the Occasion of His 70th Birthday*, (Eds. M. Compareti – P. Raffetta – G. Scarcia), Buenos Aires 2006, s. 123-128.

BRYER, Anthony - WĪNFĪELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I-II*, Washington 1985.

BURKERT, Walter, *İlkçağ Gizem Tapuları*, Çev. S. Şener, Ankara 1999.

CAMPBELL, Joseph, *Batı Mitolojisi: Tanrıların Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, Ankara 2003.

COOK, John Manuel, *The Persian Empire*, New York 1983.

CARNOY, A. J., "The Moral Deities of Iran and India and Their Origins", *American Journal of Theology*, Sy. 21 (1), 1917, s. 58-78.

CUMONT, Franz, *The Myseries of Mithra*, (translated form tge Second Revised French Edition by T. J. McCormack), Chicago 1903/1956.

_____, “Mithra en Asie mineure”, (eds. W. M. Calder and J. Keil), *Anatolian Studies presented to W. H. Bucker*, London 1939, s. 67-76.

CUMONT, Franz-CUMONT, Eugène, *Studia Pontica II: Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, Bruxelles 1906.

ÇİĞDEM, Süleyman, “Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerinde Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 10 (2), Erzurum 2007, s. 133-154.

DÜRÜŞKEN, Çiğdem, *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezliğine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul 2000.

ELİADE, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, Çev. A. Berktaş, İstanbul 2015.

ERCİYAS, Deniz Burcu, “Cotyora, Kerasus and Trapezus: The Tree Colonies of Sinope”, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2 (BAR International Series 1967)*, Eds. D. V. Grammeson and E. K. Petropoulos Oxford 2007, s. 195-220.

FALLMERAYER, Jakop Philip, *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. H. Salihoğlu, Ankara 2002.

_____, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, Çev. A. C. Eren; Yay. Haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu; Notlar: İbrahim Tellioglu, Ankara 2011.

FRANCK, Wojan, *Trapézonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire*, *Revue numismatique*, S: 162, 2006, s. 181-229.

HORULUOĞLU, Şamil, *Tarihi Eserler ile Trabzon*, Ankara 1978.

_____, *Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri*, Ankara 1983.

İŞİK, Âdem, *Pers, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2004.

_____, “Eskiçağ'da Karadeniz Bölgesinde Kültler”, *Karadeniz Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. D. B. Erciyas – E. Koparal), İstanbul 2006, s. 161-164.

İNAN, Kenan, “*Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından*” *Onyedinci Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon 2013.

KARPOV, Sergey Pavloviç, *Trabzon Rum İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Enver Uzun, İstanbul 2016.

KAZHDAN, P. Alexander, “Hagiography”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford 1991, s. 897-899.

KAÇAR, Turhan, *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık*, İstanbul 2009.

KAYA, Elmas, “Trabzon il Merkezindeki Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular”, *Müze Kurtarma Kazıları, 27-29 Nisan 1998 Antalya*, Ankara 1998, s. 312-314.

KELEŞ, Vedat “Cult of Mithras and the Mithras descriptions on Trapezous City Coins”, *Cercetări Numismatice XIV*, Romanya 2008, s. 220-231;

KIZIL, Hayrettin, "Mithra'dan 'Mithras'ın Sırları'na Mithraizm'in Kuruluş Serüveni", *Ekev Akademik Dergisi*, S: 55, 2013, 113-136.

KOROMÍLA, Marianna, *The Greek and the Black Sea: From the Age to the Early Twentieth Century*, Athens 2002.

KÖSE, İsmail, "İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane Çevresi ve Trabzon Limanı'na Ulaşan Ticaret Yolları 1840-1900", *History Studies*, S: 4, 1, 2012, s. 359-371.

MCGİNG, C. Brian, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontos*, Leiden 1986.

_____, "The Kings of Pontus: Some Problems on Identity and Date", *Rheinisches Museum für Philologie*, 129, (1986), s. 248-259.

MÜLLER, David, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*, Berlin 1997.

O'BRIEN, John Maxwell, *Alexander the Great: The Invisible Enemy: A Biography*, New York 1994.

ÖZSAİT, Mehmet, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, Trabzon 2000, s. 35-43.

PİRSELİMOĞLU, Tayfun, *Mithra ve Bildircinlar: Boztepe*, Trabzon 2011.

ROSENQVİST, Jan Olof, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154, A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes*, Uppsala 1996.

_____, "Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond", *Dumbarton Oaks Papers*, 56, (2002), s. 191-212.

SAPRYKİN, Ju. Sergej, "The Religion and Cult of the Pontic Kingdom: Political Aspects", *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Ed. Jakob Munk Højte, Denmark 2009, s. 149-176.

_____, "Male Deities and their Cult on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Period", *Ancient Sacral Monument in the Black Sea*, (eds. E. K. Petropoulos and Maslenikov), Thessaloniki 2010, s. 465-514.

SUMMERER, Lâtime, "Topographies of Worship in Northern Anatolia, Space", *Place and Identity in Northern Anatolia*, Ed. T. Bekker-Nielsen, Stuttgart 2014, s. 189-214.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Trabzon Rum Devleti (Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti)*, Trabzon 2009.

TEXIER, Charles, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat; Latince Harflerine aktaran ve sadeleştiren K. Y. Koprıman – M. Yıldız, C.:III, Ankara 2002.

TSETSKHLAZDE, Gocha, “The Cult of Mithras in Ancient Colchis”, *Revue de l'histoire des religions*, S: 209 (2), 1992, s. 115-124.

_____, “Greek Penetration of the Black Sea”, *The Archaeology of Greek Colonisation, Essays Dedicated to Sir John Boardman*, (Eds. G. R. Tsetskhladze - F. De Angelies), Oxford 1994, s. 111-136.

ULANSEY, David, *Mitras Gizlerin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*, İstanbul 1998.

USPENSKİ, Fyodor İvanoviç, *Trabzon Tarihi: Kuruluşundan Fethine Kadar*, Çev. Enver Uzun, Trabzon 2003.

WORTHINGTON, Ian (Ed.), *Alexander the Great: A Reader*, London and New York 2005.

EKLER

Trapezos Sikke Katoloğu

Fig. 1: Trapezos (AD 238-244) - Gordian II
<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=8457>

Fig. 2: Trapezos (AD 222-235) - Severus Alexander
<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=8459>

Fig. 3: Trapezos (AD 222-227) – Orbianus
<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=4408>

Fig 4: Trapezos (AD 161-169) AE 24 - Lucius Verus.
<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=11816>

Fig 5: Trapezos (AD 198-217) AE 27 - Caracalla
<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=5855>

Fig 6: Trapezos (AD 225-227) AE 29 - Orbiana
<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=8164>

Fig 7: Trapezos (AD 244-249) AE 30 - Otacilia Severa
<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=6635>

Resim 1: Theotokos Theoskepatos (Kızlar) Manastırı Mağara Kilisesi (Mithra Tapınağı)

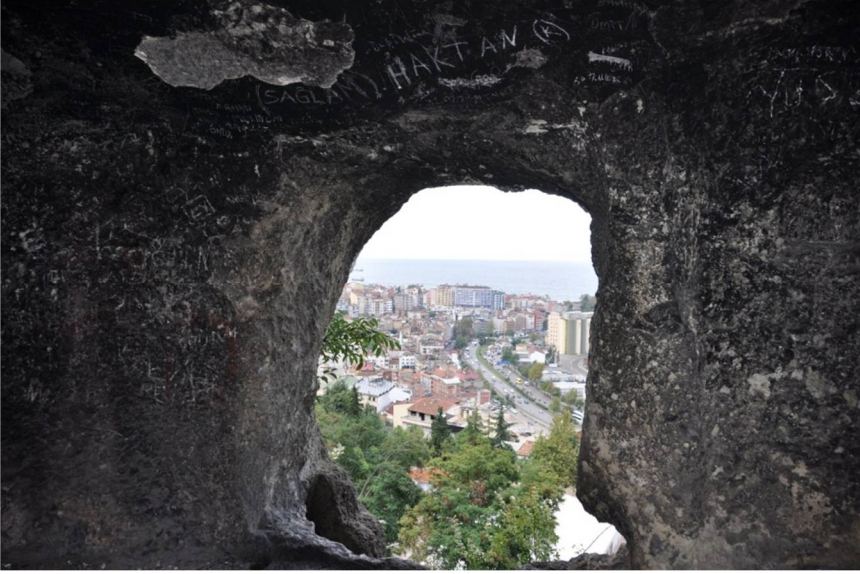
Resim 2: Theotokos Theoskepatos (Kızlar) Manastırı Mağara Kilisesi İçindeki Pınar

Resim 3: St. Sabbas Mağara Kiliseleri (Doğudaki Mağara)

Resim 4: St. Sabbas Mağara Kiliseleri (Batıdaki Mağara)

Resim 5: St. Sabbas Mağara Kiliseleri (Kuzeydeki Mağara)

Resim 6: Hermes Heykeli (Trabzon Müzesi)

Resim 7: Ahi Evran Dede Türbesi (Trabzon / Boztepe)

Resim 8: Ahi Evran Dede Cami (Trabzon / Boztepe)